

ILONA SKUPIŃSKA-LØVSET

KULTY NA ET-TELL ŹRÓDŁA ARCHEOLOGICZNE

Et-Tell jest najwyższym wzniesieniem na północnym wybrzeżu Jeziora Galilejskiego. Usytuowane w rowie tektonicznym el-Ghor stanowi południowo-zachodni występ bazaltowych Wzgórz Golan. Jego dokładna pozycja na oficjalnej mapie Izraela jest określona jako 208 257¹. Na wschodzie szczyt wzgórza przedzielony jest niskim siodłem, najwyższy punkt znajduje się na wysokości 165,91 metrów poniżej poziomu morza. Powierzchnia wzgórza rozciąga się 400 metrów w kierunku wschód-zachód i 200 m w kierunku północ-południe. Właśnie na tym terenie obecnie prowadzone są badania archeologiczne. Rzeka Jordan biegnie na zachód od wzgórza, jej delta oddziela et-Tell od jeziora Genezaret i Galilei, Wzgórz Golan wznoszą się zaś na północy i na wschodzie. Stanowisko to identyfikowane jest ze starożytną Betsaidą.

Do zabudowy na et-Tell dotrzeć najłatwiej od północy, gdzie wzgórze stopniowo wznosi się ponad bazaltową wyżynę Golanu. Woda pitna dostępna była z dwóch źródeł znajdujących się u stóp wzniesienia; większego położonego na południowym zachodzie i mniejszego – na południowym wschodzie. Współczesne prace badawcze na tym terenie rozpoczęły się badaniami rozpoznawczymi w 1967 roku, a od 1987 roku badania kierowane były przez Zinman Institute of Archaeology

¹ Y. Tsafirir, L. Di Segni, J. Green, *Tabula Imperii Romani. Judea Palaestina. Maps and Gazetteer*, Jerusalem 1994.

Uniwersytetu w Haifie, w międzyczasie (1981) stworzone zostało Międzynarodowe Konsorcjum Uniwersytetów i Instytucji Badawczych, z siedzibą w University of Nebraska w Omaha². Konsorcjum to z czasem przejęło kierownictwo wykopalisk. Misja polska Uniwersytetu Łódzkiego i Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie uczestniczyła w tych badaniach w latach 1998–2000. Naszym zadaniem było zakończenie prac archeologicznych na szczycie *akropolis*, terenie zniszczonym podczas działań wojennych i już wcześniej częściowo przebadanym.

1. OPIS MIEJSCA KULTU PRZY BRAMIE MIEJSKIEJ

Znaczenie badań w Betsaidzie, jako miejscu związanym z działalnością nuczycielską Jezusa, zostało dawno zauważone; na możliwość identyfikacji et-Tell z biblijną Betsaidą wskazują źródła odnoszące się do położenia geograficznego i topografii tego stanowiska³. Odkrycie odnoszące się do kultów poprzedzających przekazy biblijne, jakim jest miejsce kultu przy bramie miejskiej, było jednak całkowitą nowością i wzbudziło duże zainteresowanie w świecie naukowym.

W czerwcu 1997 roku przy bramie miejskiej, w niszy obok występu północnej baszty murów, datowanych na Okres Żelaza, odkryto stelę z przedstawieniem ikonicznym (Fig. 1 a,b). Należy ona do rzadkiego typu znalezisk⁴. Odnaleziona stela była rozbita na pięć części, lecz po konserwacji okazało się, że jest prawie kompletna. Późniejsze badania wykazały, że teren znaleziska stanowił podwórzec między bramą zewnętrzną a wewnętrzną. Brama wewnętrzna, mieszcząca cztery pomieszczenia, jest jedną z największych znanych do tej pory konstrukcji tego typu z Epoki Żelaza, na terenie północnej Palestyny i Transjordanii⁵. Sądzono, że brama ta należała do umocnień geszurickiego miasta Cer⁶.

² Niniejszy artykuł nie uwzględnia długiej historii poszukiwań i wstępnych badań nad starożytną Betsaidą. Szersze omówienie znaleźć można m.in. w: I. Skupińska-Løvset, *The Temple Area of Bethsaida. Polish Excavations on et-Tell in the Years 1998-2000*, Łódź 2006, 25-47.

³ Skupińska-Løvset, *The Temple Area of Bethsaida*, wraz z odniesieniami do literatury przedmiotu.

⁴ I. Skupińska-Løvset, „The Results of the excavations at et-Tell, Roman Bethsaida. The cult site at the gate” w: *The Orient and the Aegean. Papers presented at the Warsaw Symposium, 9th April 1999*, Instytut Archeologii UW, red. F.M. Stępniewski, Warsaw 2003, 131-142. Tamże bibliografia tematu do roku 2002.

⁵ Por. R. Chadwick, „Changing forms of gate architecture in Bronze and Iron Age Transjordan”, w: *Studies on Iron Age Moab and Neighboring Areas in honor of Michèle Daviau*, red. P. Bienkowski (Ancient Near Eastern Studies. Supplement 29) Leuven 2009, 200-211.

⁶ R. Arav, „Bethsaida, Tzer, and the Fortified Cities of Naphtali”, w: *Bethsaida. A City by the North Shore of the Sea of Galilee, Volume One*, red. R. Arav, R.A. Freund, Kirksville 1995, 103-203.

Kompleks kultowy przy bramie miejskiej (Fig. 4) datowany jest do IX–VIII wieku p.n.e. Stary Testament (1 Krł 22; 2 Krł 23,8; Ezd 8,3-5; Ps 121,8) wskazuje, że praktyki religijne przy bramie miejskiej mogły mieć wieloraki charakter: być może były związane z faktem przekraczania granic miasta, zarówno w czasach pokoju, jak i podczas działań wojennych; rytuał przy bramie miejskiej mógł także dotyczyć działań wymaganych przepisami prawa lub szerzej: sądownictwa (Rdz 23,10; 34,20–24; Pwt 17,5; 21,19; 22,15; 25,7 itd.); ponadto obszar przyległy do bramy miejskiej mógł być związany z kultem przodków⁷.

Miejsce kultowe (Fig.1 a,b) zbudowane było z bloków bazaltu pokrytych cienką warstwą gipsu. Składało się ono z dwóch stopni z kwadratową płytą o długości boku równej 153 cm na szczycie, na niej spoczywał bazaltowy pojemnik o wymiarach 69 cm x 50 cm x 35 cm, z wgłębieniem wielkości 53 cm x 35 cm x 10 cm. Znajdowała się tam również, ustawiona pionowo, wspomniana już ikoniczna stela. Całkowita wysokość miejsca kultu (bez steli) wynosiła 80 cm. W chwili odkrycia w pojemniku na szczycie konstrukcji znajdowały się dwa kompletne, lecz rozbite naczynia o szerokim wylewie, z perforacjami na ramionach, stojące na trzech niskich nóżkach (Fig. 3). Naczynia te uznawane są za kadzielnice, choć ich forma nie wydaje się funkcjonalna. Do miejsca kultu, od wschodu, prowadziły stopnie.

Z lewej strony konstrukcji ustawiona była stela anikoniczna. Późniejsze badania wykopaliskowe odsłoniły dalsze anikoniczne stele: cztery z nich, odsłonięte przy bramie miejskiej, były starannie wygładzone, dwie niewykończone, o chropowatej powierzchni, odsłonięto z tyłu w przelocie bramy⁸. W czwartej komorze tejże bramy archeolodzy amerykańscy odkryli grupę rozbitych naczyń ceramicznych, po rekonstrukcji okazało się, że naczynia te były naprawiane już w Starożytności. Fakt ten oraz staranne ich zdeponowanie i pewne specyficzne kształty naczyń sugerowały, że mogły one stanowić depozyt kultowy⁹. Na jednym z nich zauważono inskrypcję wykonaną przed wypaleniem naczynia. Stefan Wimmer uważał, że jest to piktogram przypominający znak „ankh”, odnoszący się do bóstwa przedstawionego na steli, w sposób bezpośredni imitując głowę i kończyny zwierzęce umieszczone na słupie¹⁰. Edward Lipiński interpretował

⁷ M. Bennett, O. Keel, *Mond, Stier und Kult am Stadttor. Die Stele von Betsaida (et-Tell)* (OBO 161), Freiburg–Göttingen 1998, 74–84.

⁸ R. Arav, „Final Report. The City Gate”, w: *Bethsaida. A City by the North Shore of the Sea of Galilee, vol. 4*, red. R. Arav, R.A. Freund, Kirksville 2009, 47–51; fig. 1.37, 1.38, 1.39, 1.40, 1.41, 1.42. Stele zostały odkryte w kwadratach N 53, M 54, M 55, I 53, I 54, L. 56.

⁹ R. Arav, „Toward a Comprehensive History of Geshur”, w: *Bethsaida. A City by the North Shore of the Sea of Galilee, vol. 3*, red. R. Arav, R.A. Freund, Kirksville 2004, 29–34; fig. 7–13, fig. 14 (depozyt naczyń kultowych w czwartej komorze bramy).

¹⁰ S. Wimmer, „Zur einer kurzen Ritzinschrift aus et-Tell/ Beth Saida”, *Biblische Notizen* 102 (2000), 33–34.

inskrypcję (*lšm*) wraz z symbolem przypominającym „ankh” jako oznaczenie wotum dla bóstwa pochodzenia egipskiego¹¹. Do problemów interpretacyjnych powraca Rami Arav i Carl Savage w najnowszym tomie poświęconym wynikom badań na et-Tell. Arav uważa, że ów symbol nie jest znakiem „ankh”, gdyż linia pozioma nie dotyka okręgu. Interpretuje więc ten znak jako „księżyc w pełni, nad horyzontem”¹². Savage, analizując inskrypcję, datuje napis na VIII wiek p.n.e.; uważa przy tym, że dyskutowany symbol był popularny w wielu kulturach¹³. Inskrypcja potwierdza więc sakralny charakter depozytu naczyń, lecz nie wyjaśnia tożsamości figury przedstawionej na steli ikonicznej.

Z terenów starożytnej Palestyny pochodzi znaczna liczba obiektów uznawanych za miejsca kultu. Przykładem mogą być wykopaliska w Dan, prowadzone od 1966 roku, które odsłoniły dobrze zachowane mury miejskie oraz miejsca kultu na podwyższeniu¹⁴. W ich sąsiedztwie odkryte zostały anikoniczne stele. Jednak żadne z tych znalezisk nie jest w pełni zachowane. Dopiero odkrycie miejsca kultu przy bramie miejskiej na et-Tell unaocznilo charakter takiego obiektu, zarówno *bramę*, jak i zespół artefaktów związanych z czynnościami kultowymi. Całość sprawiała wrażenie miejsca porzuconego w pośpiechu, co sugerowało interpretację widzącą tu skutki najazdu wojskowego¹⁵.

Znalezisko z et-Tell posłużyło za argument wspierający interpretację kilku fragmentarycznie zachowanych konstrukcji przybramnych właśnie jako miejsc kultu. Były to domniemane miejsca kultu w Tell el-Far’a, Horvat Uza, Horvat Radum, Kuntillet ‘Ajrud, Beer-Szebie, Megiddo, Kinneret, Lakisz, Mezad Haceva, Timna, Yotvata, Tell en-Nasbeh¹⁶.

Najwięcej problemów interpretacyjnych nastęrczała stela ikoniczna (Fig. 1b). Ma ona tradycyjny dla Fenicji i terenów przyległych kształt prostokąta z zaokrąglonym szczytem. Wykonana została z lokalnego bazaltu. Ma 115 cm wysokości, 59 cm szerokości i 31 cm głębokości. Zastosowana tu technika reliefu wklęsłego

¹¹ E. Lipiński, *On the Skirts of Canaan in the Iron Age* (OLA 153), Leuven 2006, 240-241, 250-253.

¹² R. Arav, „A Note on the »Leshem« Inscription on a Jug”, w: *Bethsaida. A City by the North Shore of the Sea of Galilee*, vol. 4, 103, fig. 1.111.

¹³ C. Savage, „The »Leshem« Inscription”, w: *Bethsaida. A City by the North Shore of the Sea of Galilee*, vol. 4, 125-135.

¹⁴ A. Biran, *Biblical Dan*, Jerusalem 1994, 243 f, fig. 189; tegoż, „Tel Dan – 1992”, *Excavations and Surveys in Israel* 14 (1994), 4-6; tegoż, „Tel Dan – 1993”, *Excavations and Surveys in Israel* 15 (1996), 7-10; tegoż, „Tel Dan – 1994”, *Excavations and Surveys in Israel* 16 (1997), 14-17.

¹⁵ Za tego wroga uznany został Tiglat-pilezar III, który najechał Cer w 732 r. p.n.e.

¹⁶ Bernett & Keel, *Mond, Stier und Kult am Stadttor*, 8-11; T. Haetner Blomquist, *Gates and Gods. Cults in the City Gates of Iron Age Palestine. An Investigation of the Archaeological and Biblical Sources* (Coniectanea Biblica. Old Testament Series 46), Stockholm 1999, 47-110.

używana była zarówno w Egipcie, jak i Fenicji oraz na terenach do niej przyległych. Ikonografia steli jest czytelna. Pośrodku steli przedstawiono symbolicznie wizerunek interpretowany jako przedstawienie bóstwa. Wizerunek składa się z dwóch części. Na szczycie umieszczono stylizowany łeb zwierzęcia typu *Bos Taurus*. Jego uszy były bardzo długie, również długie rogi uformowane zostały jako regularnie zaokrąglone części prawie pełnego okręgu. Symetrycznie wyryte oczy umieszczono na obwodzie łba. Łeb znajduje się powyżej kompozycji oddającej w sposób zgeometryzowany przednie i tylne nogi zwierzęcia, jakby symetrycznie rozwieszono na słupie. Pomiędzy przednimi a tylnymi nogami zwierzęcia przedstawiono ukośnie – od prawej strony do lewej – sztylet. Sztylet przedstawiony jest formie typowej dla regionu. Z lewej strony, powyżej rękoności, umieszczona jest kompozycja czterech kolistych elementów, interpretowana jako rozeta. Płaskorzeźba jest starannie wykonana, podobnie jak cała stela.

Wizerunek zinterpretowano zaraz po jego odkryciu przez Bennett i Keela, którzy przywoływali bliskie analogie z regionu Hauranu¹⁷. Analogie te były przekonujące (Fig. 2), jednak obie stele pochodziły z nieznanego kontekstu, a znalezione zostały we wtórnym kontekście. Jedna ze steli zaginęła, i znana jest tylko z opisu i rysunku francuskiego archeologa, profesora R. Mouterde, który podawał jej wysokość jako 80 cm. Stela ta została wmurowana w ściany domostwa w miejscowości 'Awas, koło Salkhadu. Sądzi się, że została znaleziona w okolicy i wtórnie użyta przez wieśniaka, lecz nie sprawdzono tej informacji.

Druga ze steli, zarejestrowana w Syryjskim Muzeum Narodowym w Damaszku pod numerem 1936 4177, mierzy 88 cm x 35 cm x 30 cm. Została odkryta w miejscu zwanym Tell al-Ash'ari, leżącym w połowie drogi między Tyberiadą a Suweidą, stolicą Hauranu. Również ta stela odkryta została w kontekście wtórnym, wmurowana w ściany grobowca z Okresu Rzymskiego. Z tego powodu niektóre publikacje datują zabytek na Okres Rzymski. Jak widać, wszystkie z wymienionych steli pochodzą zapewne z Hauranu. Stela odkryta na et-Tell była największą spośród znalezionych i najstaranniej wykonaną, a miejsce jej odkrycia znajduje się najbardziej na zachód. Stele haurańskie wykazywały też dodatki ikonograficzne w postaci zdobień, jak podzielony na osiem części niewielki dysk umieszczony między rogami zwierzęcia, a w przypadku steli ze zbiorów Syryjskiego Muzeum Narodowego uszy zwierzęcia przyozdobione zostały dodatkowo trójlistnymi kolczykami. Znana jest jeszcze nieco odmienna ikonograficznie aranżacja z głową „byczka”, w zbiorach Muzeum Archeologicznego w tureckiej miejscowości Ga-

¹⁷ Bennett & Keel, *Mond, Stier und Kult am Stadttor*, 8-11; fig. s. 11-12, wraz z dodatkową bibliografią.

ziantep¹⁸. W magazynach Jordanian Department of Antiquities w miejscowości Ramta odnaleziony został w roku 2010 fragment górnej części steli bazaltowej z podobnym do omawianych przedstawieniem figuralnym. Scharakteryzowany on został jako wizerunek bóstwa o cechach ikonograficznych aramejskich, mezopotamskich i hetyckich (... deity with mainly Aramaic but also Mesopotamian and Hittite background)¹⁹. Jak widzimy wszystkie stele pochodzą z górzystego regionu Syro-Palestyny, zbudowanego z czarnych skał bazaltowych.

Monika Bernett i Othmar Keel szukali jednak analogii na południu i wschodzie od et-Tell. Wskazują oni na staroasyryjskie i staroanatolijskie pieczęci (około 1850–1650 p.n.e.), na których często pojawia się symbol interpretowany jako kultowy słup, obwieszony symbolami bóstw. Inne analogie pochodzą z lat 1250–700 p.n.e., z południowej Anatolii i północnej Syrii. Na inskrypcjach luwijskich z tego okresu pojawia się mianowicie znak przypominający symbole występujące na staroasyryjskich pieczęciach. Znak ten oznacza pojęcie „rzeźby” lub „pomnika”. Z tymi symbolami wiążą oni wizerunek na steli z et-Tell, a rozetę interpretują jako symbol Sina, mezopotamskiego bóstwa księżycy, i w konsekwencji stelę z et-Tell uznają za stelę kultową tegoż bóstwa. Taka interpretacja jednak od razu skłania do pytania: dlaczego Tiglat-pilesar III, podczas domniemanego najazdu na Cer, zniszczyłby miejsce kultu czczonego w Asyrii bóstwa księżycy?

W publikacji Bernett i Keela wizerunek na steli odkrytej na et-Tell zinterpretowany został jako przedstawienie Sina, mezopotamskiego bóstwa księżycy. Lecz argumentacja ta nie jest przekonująca. Sin bywa symbolicznie przedstawiany na pieczęciach jako aranżacja elementów na słupie, lecz w żadnym przypadku do takiej aranżacji nie należy głowa zwierzęcia typu *Bos Taurus*. Rogi zwierzęcia niekoniecznie tłumaczyć trzeba jako symbol księżycy w nowiu. Atrybut w postaci czterech kulek tworzących rozetę niekoniecznie tłumaczyć trzeba jako uosobienie czterech faz księżycy, gdyż Sin bywa przedstawiany z różną liczbą kulek: jedną, czterema, sześcioma, siedmioma, ośmioma, nawet czternastoma. Znaczenie takiej symboliki nie jest w pełni wyjaśnione.

Większą wagę, jak się wydaje, powinniśmy przykładać do przedstawienia sztyletu. Broń jako taka jest obca ikonografii Sina²⁰, natomiast przez wieki to-

¹⁸ Stela bazaltowa no. 4194 o wymiarach zbliżonych do steli znalezionej na et-Tell, mianowicie 109 cm x 45,5 cm x 34 cm.

¹⁹ S.J. Wimmer, K. Janaydeh „Eine Mondgottstete aus et-Turra/Jordanien”, *ZDPV* 127 (2011) 2, 135–140, fig. 5, cyt. s. 135.

²⁰ Czasami przytaczany jest argument, że w sztuce palmyreńskiej bóg księżycy bywa przedstawiany w uzbrojeniu, lecz w Palmyrze Okresu Rzymskiego panowała moda ukazywania bóstw męskich w zbroi legionisty rzymskiego. Powinniśmy też wziąć pod uwagę, że od chwili wystawienia steli na et-Tell do Okresu Rzymskiego upłynęło prawie tysiąc lat.

warzyszyła wizerunkom bóstw pogody. W takim kierunku poszły interpretacje Johna T. Greene'a, który zaproponował identyfikację wizerunku występującego na steli jako symbol bóstwa Hurytów: Teszuba²¹. Jest to prawdopodobna identyfikacja. Z uwagi jednak na argumenty wynikające z analizy geografii i historii regionu wydaje się jednak bardziej uzasadniona propozycja utożsamienia tego bóstwa z Hadadem. Badania źródeł pisanych, epigraficznych i literackich wskazują na prawdopodobieństwo takiej identyfikacji. Hadad był najwyższym bóstwem Aramejczyków regionu południowej Anatolii i północnej Syrii aż po Damaszek. Wśród typów wyobrażeń Hadada znajdowały się m.in. przedstawienia byka. Cer/et-Tell zapewne znajdowało się pod kontrolą Damaszku już w X–IX wieku p.n.e.²² Hybrydyzacja przedstawienia nastąpić mogła zatem w tym właśnie okresie; być może odnajdujemy tu też wpływy egipskie, przekazane zapewne za pośrednictwem Fenicjan. Tiglet-pilesar III, który położył kres istnieniu państwa aramejskiego, ostatecznie unicestwił też kult aramejskiego bóstwa.

Fragmentarycznie zachowane figurki terakotowe (Fig. 5 a,b), odnalezione podczas wykopalisk na et-Tell, wskazują na kontynuację użytkowania *akropolis* w Okresie Perskim i Hellenistycznym oraz pewne wpływy fenickie.

2. POLSKIE BADANIA AKROPOLIS A KWESTIA „ŚWIĄTYNI KULTU CESARSKIEGO”

W Okresie Hellenistycznym, niedaleko miejsca kultu przy bramie, znajdowała się znacznych rozmiarów budowla, uznawana przez Rami Arava za

²¹ J.T. Greene, „Iron Age Tzer: Preliminary Studies Toward A History of the Religion of the Geshurites Who Resided There”, w: *Papers on values and Interrelations Between Europe and the Near East in Antiquity* (Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica 26), red. I. Skupińska-Løvset, Łódź 2009, 59-60.

²² E. Lipiński, *The Arameans. Their Ancient History, Culture, Religion*, Leuven–Paris–Sterling 2000, rozdz. XIII, 347-401; „»Aram-Damascus« is the name used in some biblical texts to designate the principal Aramean state of Southern Syria during 10th–8th centuries B.C., centered on Damascus, its capital” (s. 347). „Tiglat-pilesar III did not want tribute as predecessors, but conquest on permanent basis. He incorporated Aramean state as province to the Assyrian empire, closing the list of independent rulers of Damascus.” (s. 401). Zatem wizerunek Hadada, naczelnego bóstwa Aramejczyków, mógł zostać zniszczony przez Asyryjczyków. Arav, *Bethsaida. A City by the North Shore of the Sea of Galilee, Volume Three*, 10: „...from the late tenth century or early ninth the region of Golan, in which Geshur was located, was integrated into the Aramean kingdom of Damascus”.

świątynię kultu cesarskiego (Fig. 6)²³. W tym miejscu w latach 1998–2000 badania prowadziła polska misja archeologiczna. Hipoteza Rami Arava opierała się na przekonaniu, że części budowli, takie jak dekorowany przyczółek i inne zdobione detale, przetransportowane zostały w Okresie Późnego Antyku do Korazim i tam użyte przy budowie synagogi²⁴. Istnienie świątyni kultu cesarskiego w Betsaidzie postulowano na podstawie przekazu Józefa Flawiusza, dotyczącego powiększenia liczby mieszkańców miasta i poszerzeniu jego granic²⁵. Tetrarcha Filip, w którego stolicy, Cezarei Filipowej, znajdowała się świątynia Augusta ufundowana przez Heroda Wielkiego, miał być fundatorem takiej świątyni. Hipoteza Arava, podjęta i rozwinięta przez Monikę Bernett w jej pracy habilitacyjnej²⁶, bez dalszych danych źródłowych pozostać musi, niestety, jedynie w sferze odważnych hipotez.

Proponowano również interpretację budynku jako wspólnej świątyni Liwii-Julii wraz z małżonkiem (a na mocy testamentu Augusta także jej ojcem), po śmierci Liwii w roku 29/30 n.e. Byłby to nieoficjalny kult, gdyż Julia została ubóstwiona – na mocy dekretu Klaudiusza – dopiero w 42 roku n.e.

Świątynie kultu cesarskiego w tym okresie spełniać musiały jednak pewne kryteria. Cesarz musiał wyrazić zgodę na wybudowanie samej świątyni, a jak wiemy, Tyberiusz był niechętny takim projektem²⁷. Ponadto świątynia musiała być

²³ R. Arav, „New Testament Archaeology and the case of Bethsaida” w: *Das Ende der Tage und die Gegenwart des Heils. Begegnungen mit dem Neuen Testament und seiner Umwelt. Festschrift für Heinz-Wolfgang Kuhn zum 65. Geburtstag*, red. M. Becker, W. Fenske, Leiden–Boston–Köln 1999, 85–87, 97, fig. 6. Ta sama rekonstrukcja była reprodukowana w pracy habilitacyjnej Moniki Bernett. Por. M. Bernett, *Der Kaiserkult in Judäa: Untersuchungen zur politischen und religiösen Geschichte Judäas von 30 v. bis 66 n. Chr.* (WUNT 203), Tübingen 2007, 258, fig. 44.

²⁴ R. Arav, „The Archaeology of Bethsaida and the Historical Jesus Quest”, w: *The archaeology of difference: gender, ethnicity, class and the »other« in antiquity: studies in honor of Eric M. Meyers*, red. D.R. Edwards, C.T. McCollough (AASOR 60/61), Boston 2007, 325–327. Rekonstrukcję dekoracji synagogi w Korazim, po jej restauracji, przedstawił Z. Yeivin [i in.], *The Synagogue at Korazim* (IAA Reports 10), Jerusalem 2000; por. także: N.N. May, I. Stark, „Reconstruction of the Architectural Décor of the Major Synagogue at Korazim”, *Atiqot* 43 (2002), 207–252. H.-W. Kuhn („Bethsaida and et-Tell in frühromischer Zeit”, *ZNW* 101 (2010), 25–26) wyraził zastrzeżenia co do interpretacji Arava.

²⁵ Według przekazu Józefa Flawiusza, Betsaida była „kome” zanim tetrarcha Filip sprowadził tu wielu osadników, powiększył terytorium i nadał miejscowości prawa miejskie oraz nazwę Julias, aby uczcić, jak podaje Józef Flawiusz w tym samym ustępie, córkę cesarza, zob.: Józef Flawiusz, *Ant.* XVIII. 27–28. Tu także Filip został pochowany, zob.: Józef Flawiusz, *Ant.* XVIII. 108.

²⁶ *Der Kaiserkult in Judäa*, rozdział III.5.

²⁷ Swetoniusz, *Żywoty Cezarów*, Tyberiusz 26. Wyjątkowo, np. w Noli, poświęcił on świątynię dedykowaną Romie i Augustowi (Swetoniusz, *Żywoty Cezarów*, Tyberiusz 40). Por. także Skupińska-Løvset, *The Temple Area*, 70–76.

odpowiednio usadowiona w terenie, najlepiej centralnie, na forum²⁸. Powinna też być zbudowana z odpowiednich dla kultu cesarskiego materiałów oraz odpowiednio udekorowana. Świątynia Romy i Augusta powinna głosić *publica magnificentia* i *maiestas imperii*, wartości wyrażone przez *egregiae auctoritates*, przede wszystkim uzewnętrznione poprzez użycie kosztownych materiałów budowlanych oraz wspinałą dekorację rzeźbiarską, w ogóle taka świątynia powinna imponować niezwykłymi efektami wizualnymi²⁹. Styl świątyni kultu cesarskiego bywa w literaturze określany jako *mixtum compositum*, stosujący rozwiązania przestrzenne tradycyjne dla architektury religijnej, zwykle budowli umieszczonych na wysokim podium, ze schodami tylko od frontu. Schody te prowadzą do głębokiego przedsionka i celli bez opistodomosu. W schody włączony mógł być ołtarz (jak w świątyni Marsa Ultora na forum Augusta w Rzymie). Przedsionek posiada kolumny, podczas gdy budynek celli dekorują pilastry. Z architektury greckiej zapożyczona jest organizacja schematu dekoracyjnego fasady i kolumn/pilastrów, jak i zapożyczenia motywów dekoracyjnych, często archaizujących³⁰. Taki typ architektoniczny reprezentuje dobrze zachowana świątynia w Vienne³¹ oraz heksastylos dedykowany Gajuszowi i Lucjuszowi Cezarom, zwany Maison Carrée w Colonia Augusta Nemausus (Nîmes), wzniesiony na początku I wieku n.e. Ponadto świątynia powinna zawierać posągi cesarzy i członków rodziny cesarskiej, jak w przypadku niedawno odkrytej świątyni kultu cesarskiego w Naronie (Chorwacja)³².

Budowla identyfikowana jako „świątynia kultu cesarskiego” w Betsaidzie nie spełniała tych wszystkich kryteriów. Badania polskie wykazały, że budynek umiejscowiony na *akropolis* et-Tell (Fig. 7 a,b), o wymiarach 20 m x 5,90 m posiadał dwa wejścia, jedno od strony północnej, drugie z zachodu. Umieszczone były asymetrycznie, nawiązując do typu „szerokiego domu”, schematu często używanego na Bliskim Wschodzie. Z pewnością nie jest to schemat typowy dla świątyni kultu cesarskiego z Okresu Wczesnego Cesarstwa. Badania stratygraficzne ustaliły także, że wybrukowany dziedziniec, który w raporcie był nazywany „piazza”, stykał się

²⁸ Świątynia powinna się znajdować w obrębie symbolicznej granicy miejsca świętego, ograniczonego albo przez *temenos*, albo w inny sposób (np. forum). Ceremonie i festiwale odbywały się w granicach tak określonego obszaru.

²⁹ P. Zanker, *August i potęga obrazów*, Poznań 1999, 255-256 (terminologia łacińska zaczerpnięta z Witruwiusza).

³⁰ Motywy te miały symbolicznie przekazać wartości etyczne, por. Zanker, *August i potęga obrazów*, 255-263.

³¹ Świątynia oryginalnie dedykowana Romie i Augustowi w Vienne („Romae et Augusto Caesari Divi F”) została przededykowana na: „Augustowi i Liwii” po jej apoteozie w 42 roku n.e. Por. J. Formigé, „Note relative aux inscriptions situées sur la frise et l’architrave du temple d’Auguste et de Livie de Vienne (Isère)”, *Revue Archéologique* 5 serie XXI (1925), 153.

³² Zob. www.a-m-narona.hr (18.05.2011).

ze ścianą północną budowli³³. Jako *temenos* świątynny miałby ten plac około 28 m długości w kierunku północ-południe, wymiary w kierunku wschód-zachód nie były możliwe do ustalenia. Jego wysokość stratygraficzna wynosi około -167,19 m poniżej poziomu morza.

Na dziedzińcu świątynnym mogły się odbywać biesiady kultowe, gdyż wykopy odsłaniały naczynia, głównie z Epoki Hellenistycznej, i fragmenty kości zwierząt, prawdopodobnie pozostałości po ucztach kultowych. Z opisu znalezisk dokonanych przez poprzednie ekipy można było wnioskować, że znajdowały się tu także obiekty sakralne: prostokątny basen o wymiarach 5,40 m x 4,50 m, głębokości 0,60 m, pokryty wodoodpornym tynkiem, który mógł spełniać funkcje liturgiczne, oraz budowla datowana na Okres Hellenistyczny lub Rzymski o wymiarach 3 m x 4 m, która mogła być uznana za miejsce na ofiary. Z tejże budowli wychodził zakryty kanał, przypuszczalnie odprowadzający nieczystości. Opodal odsłonięto *maššebot* – święte kamienie. Obszar interpretowany jako *temenos* zawierałby więc standardowe wyposażenie kultowe: basen z wodą, miejsce ofiar/ołtarz, symboliczne słupy, miejsca przeznaczone dla wiernych. Taki schemat rozplanowania i użytkowania był typowy dla pogańskich świątyń Syro-Palestyny. Opis świątyni w Hierapolis, głównego przybytku Syryjskiej Bogini, dokonany przez Lukiana z Samosaty w dziele *De Dea Syria* dostarcza tu szczegółowych danych, przytaczając materiał porównawczy także z terenów Fenicji³⁴.

Na przestrzeni identyfikowanej przez autorkę jako *temenos* świątynny w Betsaidzie znajdowały się także podia oraz wolno stojące kolumny znane z innych miejsc świętych tego regionu, szczególnie z okolic góry Hermon w Iturei. Prospekcja tych okolic dostarczyła pewnych analogii do domniemanego sanktuarium³⁵, lecz najbliższą analogią okazało się sanktuarium Apollina w Tyrze, przebadane przez ekipę archeologów libańskich³⁶. Świątynia Apollina była użytkowana w Okresie Hellenistycznym, lecz została przebudowana w 28/29 roku n.e., na co wskazuje inskrypcja dedykacyjna³⁷.

Po stronie południowej omawianej świątyni na et-Tell 7 maja 1996 roku odnaleziono brązową szufelkę na kadzidła (Fig. 8 a), dla której najlepszą ana-

³³ Opis „piazza”: R. Arav, „Bethsaida Preliminary Report 1987–1993”, w: *Bethsaida. A City by the North Shore of the Sea of Galilee, Volume One*, 12 (fig. 5), 13.

³⁴ Lukian, *De Syria Dea* (wyd.: *Luciani Samosatensis Opera, ex recognitione Caroli Iacobitz, vol. III: Sumptibus et typis B.G. Teubneri*, Lipsiae MDCCCLIII, 341–363).

³⁵ Shimon Dar wraz z ekipą archeologów przeprowadził w latach 1983–1989 prospekcję archeologiczną obszaru góry Hermon. Wyniki opublikowane zostały w: S. Dar, *Settlements and Cult Sites on Mount Hermon, Israel. Iturean Culture in the Hellenistic and Roman Periods* (BAR, International Series 589), Oxford 1993.

³⁶ P.M. Bikai, J.W. Fulco, J. Marchand, *Tyre, The Shrine of Apollo*, Amman 1999.

³⁷ Bikai, Fulco, Marchand, *Tyre, The Shrine of Apollo*, 3, fig. 8.

logię stanowi znalezisko z „Jaskini Zwojów” nad Morzem Martwym³⁸. Szufelkę większych rozmiarów (Fig. 8b), o podobnej dekoracji, rozpoznano również we fragmencie uchwytu odkrytego w roku 1998³⁹. Ten typ jest datowany na I wiek n.e., a występuje zarówno w Pompejach, jak i w wielu miejscach Bliskiego Wschodu. Nauka wiąże te zabytki z praktykami religijnymi, lecz ornamentyka, nie wskazuje na jakiś konkretny kult. Szufelki o podobnej dekoracji odkryto między innymi na południu Palestyny, w okolicach Aszkelonu⁴⁰.

Opisane odkrycia archeologiczne na et-Tell: zabytki architektury, sztuki i pozostałości działalności ludzkiej innego rodzaju, wskazują na ciągłość użytkowania dużej części badanego obszaru (area A), a określonego jako „miejsce święte”. Co zaś się tyczy charakteru kultu/kultów praktykowanych w tym sanktuarium, to łączyć go trzeba z rodzimymi religiami przedchrześcijańskiej Palestyny.

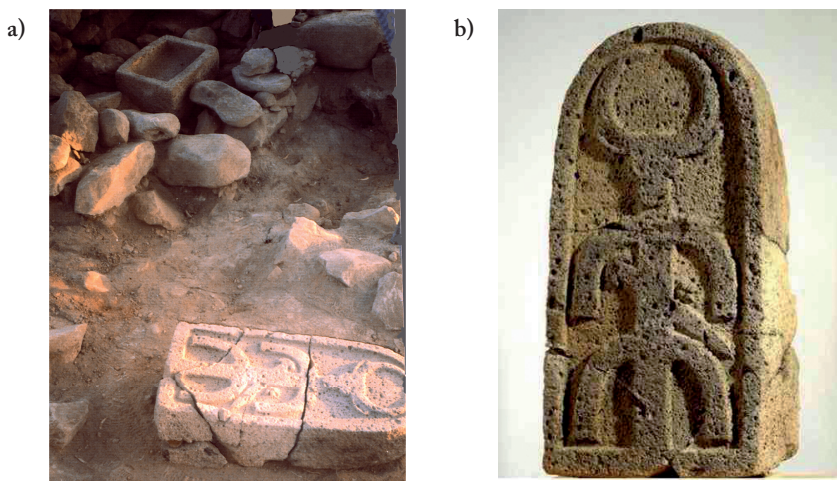

Fig. 1. a) Odslonięcie miejsca kultu przy bramie miejskiej, czerwiec 1997 roku;
b) Stela ikoniczna po restauracji w Israel Museum, Jerozolimie⁴¹.

³⁸ Y. Yadin, *The Finds from the Bar Kochba Period in the Cave of Letters*, Jerusalem 1963, Pl. 28.

³⁹ Szczegółowe opracowanie obu zabytków wraz z bibliografią znajduje się w: I. Skupinska-Løvset, „Further Examples of Bronze Incense Shovels from Palestine”, w; *Études et Travaux XXII, Centre d'archéologie Méditerranéenne de L'Académie Polonaise des Sciences*, Varsovie 2008, 216-223.

⁴⁰ Ch. Clermont-Ganneau [i in.], *Mission en Palestine et en Phénicie entreprise en 1881 – cinquième rapport* (Extrait de AMSL, 3 série, t. IX), Paris 1884, 75, no. 55.

⁴¹ Zdjęcia, jeżeli nie zostało podane inaczej, udostępnione zostały przez Bethsaida Excavations Project.

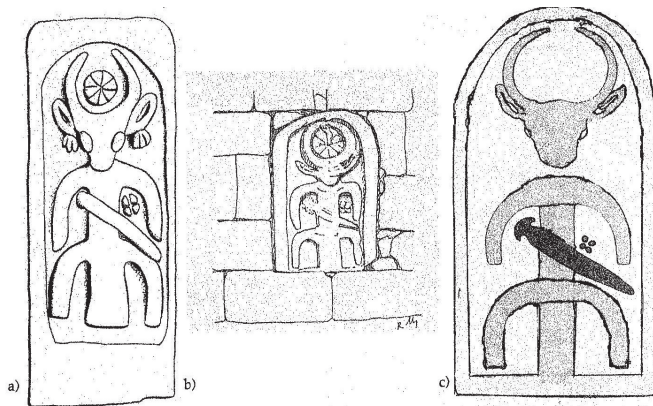

Fig. 3. Drawings of basalt steles, with representations interpreted as the Moon=God, from Hauran and Gaulanitis: a) Syrian National Museum in Damascus, inv. no. 1935.4177, after M. Barnett, O. Keel, op. cit., found at Tell el-Ash'ari; b) R. Mouterde's drawing, in *Bulletin du Musée de Beyrouth* 1937/38, Fig. 12; set in the wall of a house in 'Awas near Salkhad; c) Proposed drawing reconstr. of the et-Tell stele; author's original, © I. Skupińska-Løvset, Polish Mission, Bethsaida Excavations Project.

Fig. 2. Stele z terenu Hauranu analogiczne do steli odkrytej na et-Tell. Zestawienie publikowane w: I. Skupińska-Løvset, „The Results of the excavations at et-Tell, Roman Bethsaida. The cult site at the gate” w: *The Orient and the Aegean. Papers presented at the Warsaw Symposium, 9th April 1999, Instytut Archeologii UW*, red. F.M. Stępniewski, Warsaw 2003, 131-142.

Fig. 3. Jedna z „kadzidelnic” odkryta w pojemniku na szczycie miejsca kultu przy bramie.

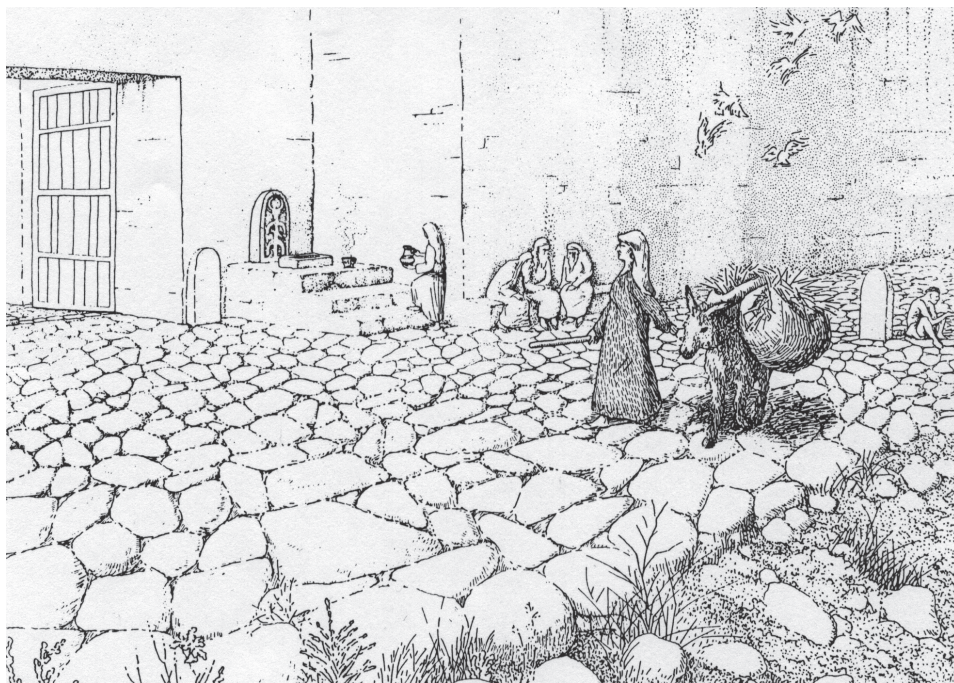

Fig. 4. Rekonstrukcja miejsca kultu przy bramie miejskiej autorstwa Barbary Connel.

a)

Fig. 5. Terakoty odkryte podczas wykopalisk budowli kultowej na et-Tell.
 a) Okres Żelaza – Okres Perski
 b) Okres Hellenistyczny

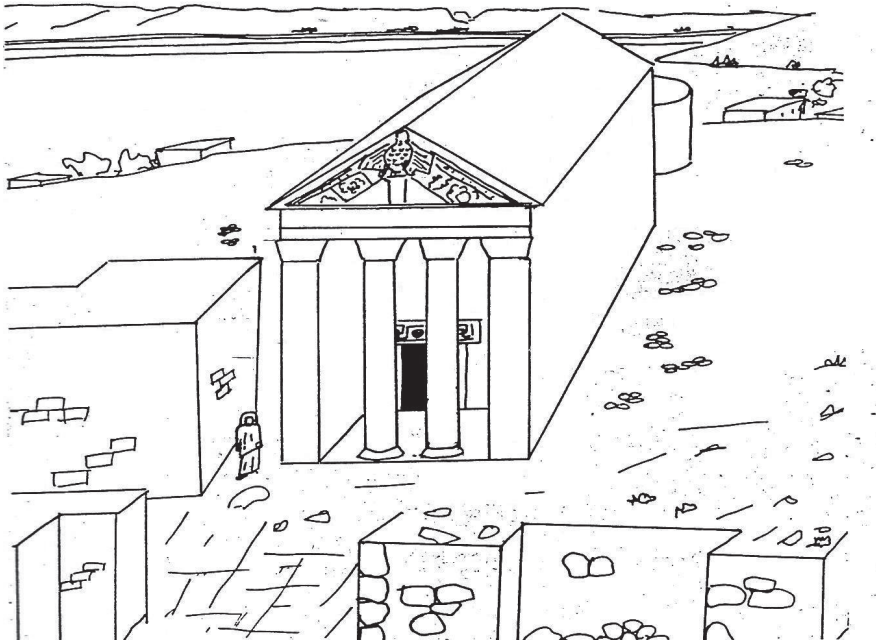

Fig. 6. Propozycja rekonstrukcji świątyni kultu cesarskiego na et-Tell, Rami Arav, 1997.

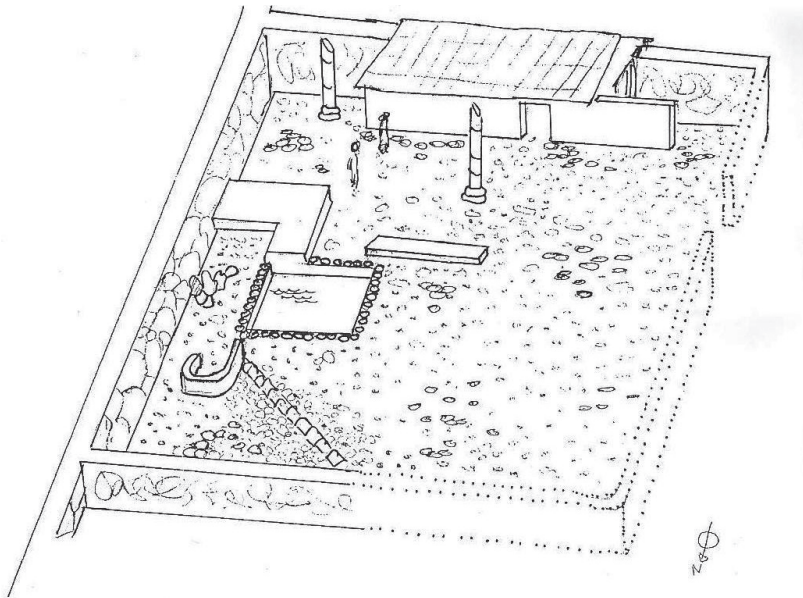

Fig. 7. Plan (7a) i propozycja rekonstrukcji (7 b) zabudowy „Area A” jako świątyni typu fenickiego (własność autorki).

Fig. 8. Szufelki na kadzidło odkryte w „Area A”
 a) odkryta w 1996 roku, dł. 20,5 cm, szer. 6,7 cm;
 b) odkryta w 1998 roku, dł. 9,9 cm, śred. 1,9 cm (własność autorki).

CULTS ON ET-TELL/BETHSAIDA

Summary

The paper deals with the archaeological material discovered on et-Tell/Bethsaida and related to the cultic practices. It embraces a high place at the city gate, dated to the IXth – VIIIth centuries BC and a Hellenistic-Roman building placed on the acropolis and previously proposed to be interpreted as a Temple of the Imperial Cult. The depiction on the iconic stela, found lying on the top of the high place, should in the eyes of this author be understood as a visualization of the Aramean weather deity, not the Moon deity as proposed before. As to the Hellenistic – Roman building the present author points to the analogies from Tyre and will see it as a countryside sanctuary. There will be given reasons why the interpretation of this building as a Temple of the Imperial Cult raised by tetrarch Phillip is impossible to accept. Related aspects of the Imperial policy of the Julio- Claudian dynasty, in particular to the period of the reign of Tiberius, will be commented on. The argumentation will lead to the conclusion that the existence on et-Tell of a building identified as a Temple of the Imperial Cult, the cult of Livia-Julia in particular, is highly unlikely.